

*Проф. Мирко Петрановић,
Економски факултет
Титоград*

Кретање Југословенског становништва од 1948 - 1971 год.

Недавно је Савезни завод за статистику СФРЈ објавио прве резултате пописа становништва Југославије у 1971. години. Публиковани подаци односе се на бројчани пораст становништва и домаћинства по републикама и општинама и имају карактер претходних информација, које након детаљне контроле и обраде могу да претрпе одређене корекције. Обрада структурних обиљежја становништва (социјално-економска, национална, полна, старосна итд.) без којих се и не може добити преглед укупних демографских кретања и социјално-економских промјена насталих посљедњих десет година, захтијева дуже вријеме, и на њихову употребу за сада се не може рачунати.

Расположиви подаци из најновијег пописа становништва, заједно са већ познатим из оних ранијих, пружају могућност да се уоче неке тенденције у кретању укупног становништва, које због свог дугорочног испољавања могу корисно да послуже како у текућој економској политици, тако и у дијагностици даљих демографских кретања.

Значајне разлике у степену привредне развијености и социоекономској структури појединих региона рефлектују се и на кретања становништва по појединим републикама и покрајинама. Поглед на развој становништва и из овог угла омогућава да се запазе све оне разноликости кретања које се иначе испољавају на ширим просторима.

КРЕТАЊЕ УКУПНОГ СТАНОВНИШТВА ОД 1948-1971. ГОД.

Становништво Југославије је последице рата четири пута пописано. Како је оно расло показују резултати који су тим пописима утврђени:

Таб. 1

Пораст југословенског становништва

Година	Укупно становништво у 1 000	Индекс пораста
1948.	15 842	100
1953.	16 991	107,3
1961.	18 549	117,1
1971. ¹⁾	20 505	129,4

Просјечни годишњи пораст

	у апсол. броју	на 1 000 становн.
1948-1971.	203 000	12,0
1948-1953.	228 076	14,4
1953-1961.	194 730	11,0
1961-1971.	195 523	10,0

Југославија је у периоду од 1948-1971. бројчано увећала своје становништво 29,4⁰/₀, односно 4,7 милиона лица. То је знатно више од пораста на истом простору између 1921. и 1948. године, када је због великих губитака у људству, у току другог свјетског

¹⁾ Статистички билтен СЗС 662.

У укупно становништво 1971. год. нијесу укључени грађани Југославије који су се у вријеме пописа налазили у иностранству, а према упутствима су пописани преко дипломатско-конзуларних представништва СФРЈ. Према објашњењима датим у билтену, то су грађани СФРЈ: а) који су у служби код наших дипломатских, конзуларних и војних представништва у иностранству, б) који раде као радници наших трговинских, туристичких, новинских и других представништва у иностранству, ц) који на основу међународних уговора наше земље или на основу међународних споразума у оквиру OUN, FAO, UNESCO, Свјетске здравствене организације, ЕЕС, ЕКОСОК итд. раде у иностранству као експерти у циљу пружања техничке и друге помоћи, д) који се налазе у иностранству на школовању или специјализацију и е) чланови породица свих лица наведених од а) до д) ако су се у вријеме пописа затекли на привременом боравку у иностранству.

рата, становништво Југославије увећано само 3,3 милиона. Становништво рођено је после 1948. године чини приближно четвртину (23%) укупног становништва које данас живи у Југославији.

Пораст становништва у периоду после 1948. показивао је знатне варијације, али са карактеристичном тенденцијом постепеног опадања. Просјечни годишњи пораст од око 228 000 лица у периоду од 1948-1953. опао је на приближно 195 000 лица годишње у интервалима између 1953. и 1961. и између 1961. и 1971. Настављање тенденције опадања и у годинама између два последња пописа очигледније је ако се изрази у релативним величинама, како се то обично и чини. Тако посматран пораст опао је са 14,4 лица на хиљаду становника у раздобљу 1948-53, на 11% у следећих осам година и на просјечно 10% годишње у периоду од 1961-1971. године.

Овакве тенденције у порасту становништва не представљају југословенски спецификум. Оне се на исти начин, блаже или јаче испољене, јављају и код других популација. Мијењање социо-економске структуре становништва, које се одвија са процесом урбанизације и индустријализације, и подизањем образовног нивоа становништва, у свим земљама доводи до постепеног опадања прираста становништва.

Пораст становништва углавном је функција двају фактора: природног пораста и миграторних кретања. Оба ова фактора дјеловала су истовремено, углавном истосмјерно, али са различитим интензитетом у разним периодима. Кратка анализа природног прираштаја и миграторних кретања чини се зато нужном да би се објаснила кретања која су напријед изнета.

Таб. 2

	Наталитет	Морталитет	Природни прираштај
1948-1953.	29,0	13,2	15,8
1953-1961.	25,9	10,7	15,2
1961-1968.	20,8	8,9	11,9

Наталитет, као једна од компоненти природног прираштаја, опада из године у годину. Тенденција опадања испољена је већ пуних педесет година. У међуратном периоду наталитет је смањен са 35% (1921-1925) на 27,4% (1936-1939) а 1969. године опао је на 18,9%. Изузетно неколико година после другог свјетског рата ова тенденција била је прекинута. Због повећаног броја склопаних бракова, који су услед ратних догађаја били одгођени, као и надокнађивање изосталог прираштаја у ратним годинама,

наталитет је повећан изнад оног у предратним годинама, али само привремено. Када је престало дејство ванредних околности, које су га изазвале, раније тенденције пада наталитета поново су се испојиле.

И код морталитета запажена су слична кретања. Број умрлих на хиљаду становника смањен је са 20,2 (1921-1925) на 15,7 у годинама пред рат, а 1969. морталитет је опао на 8,9‰. Таквим падом морталитета Југославија је прешла из групе земаља са највећом у групу земаља са најмањом смртношћу у Европи. Из тих разлога тешко је очекивати да ће морталитет и даље опадати. Овакав закључак логично слиједи и из сталних промјена у старосној структури становништва. Наиме, падом наталитета и свођењем смртности у „нормалне“ границе отворен је процес старања југословенског становништва,²⁾ повећан је удио старог у укупном становништву, што нужно води повећању опште смртности.

Тенденције брзог пада стопе наталитета и нешто умјеренијег опадања смртности довела је до смањења стопе природног прираштаја. Са 14,8‰ у 1921-1925. години она је опала на 11,8 у 1936-1939. Послијератни наталитетни «boom» текао је у условима знатно смањене опште смртности, па се природни прираштај, како се то из табеле 2 види, формирао на нивоу изнад оног који је утврђен двадесетих година овога вијека. Од пописа 1961. године опадања смртности довела је до смањења стопе природног прираштаја је опао са 13,7 на 9,6‰ у 1969. години.

Пораст становништва природним прираштајем водио би бржем и равномјернијем увећавању југословенског становништва од оног какав је остварен да није миграторни салдо иселјавања југословенских држављана и оних који су се у Југославију досељавали био негативан. Подстакнути економским, а повремено и политичким моментима, Југословени се много више селе него ли се у њу досељава. Још прије првог свјетског рата емигрирао је велики број Југословена у прекоморске земље (САД, Канада, Аргентина, Аустралија, Нови Зеланд) и европске државе. Само у САД рачуна се да има преко милион становника југословенског поријекла. Иселјавање из Југославије, иако у мањим размјерама, настављено је и у послјератном периоду.³⁾ Утицај који

²⁾ У Југославији је изнад 59, односно 64 године живота било 1921. године 7%, у 1948. год. 7,2 а 1961. год. 8,2% укупног становништва. На то старосне категорије отпада у Аустрији 18%, Белгији и Француској 12%, Ист. Њемачкој 14% итд.

³⁾ Овдје се не рачуна привремена економска емиграција, која, према резултатима изјновијег пописа, броји нешто преко 682 000 лица.

је оно имало на пораст становништва, може да се цијени на основу података о регистрованој миграцији, датих у наредној табели.⁴⁾

Таб. 3

Емиграција и имиграција, 1954-1968.

Период	Годишњи просјек		Више се иселило него уселило
	усељавања	исељавања	
1954-58.	2 239	44 565	42 326
1959-63.	834	15 798	14 964
1964-68.	1 006	9 307	8 301

Најинтензивнија исељавања била су у годинама 1955, 1956, и 1957, када се велики број наших држављана турске народности иселио из Македоније, са Косова и из Санџака у Турску. Тим масовним сељењем првенствено се и објашњава нижи годишњи пораст (и поред релативно високог природног прираштаја) у периоду од 1953-1961, године од оног у посљедњем десетогодишту.

Посљедњих десетак година, како се то из до сада учињених напомена може закључити, Југославија је ушла у период умјеренијег прираштаја. Она се све више приближава прираштају какав биљежи Европа у цјелини. Пораст се у другачијој свјетлости показује када се поређење направи са кретањем свјетског становништва. У седамдесет година овога вијека становништво свијета се више него удвостручило. Од 1900. године оно се увећало са 1 650 на 3 420 милиона у 1967. години или 107%. У истом раздобљу југословенско становништво је порасло свега 67%. Удио Југословена у свјетском становништву усљед тога је опао са 7,2% у 1900. на 5,8% у 1967.

КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА ПО РЕПУБЛИКАМА
И ПОКРАЈИНАМА

Репродукција становништва по појединим дијеловима југословенског простора одвијала се уз значајне разлике. Распони разлика између појединих република и покрајина попримају размјере какве се дају запазити у односима између најразвијенијих и најнеразвијенијих земаља Европе.

⁴⁾ Владимир Фаркаш, Бранко Кубовић, Јаков Сиротковић, Владимир Стипетић, Економика Југославије, Информатор Загреб, 1970, 206.

Таб. 4

Пораст становништва по републикама и покрајинама
1948-1971. год.

(у 1 000)

Подручје	1948.	1953.	1961.	1971.	Индекс пораста 1971/1948.
Југославија	15 842	16 991	18 549	20 505	129,4
Босна и Херцеговина	2 564	2 847	3 278	3 743	146,0
Црна Гора	377	420	472	530	140,6
Хрватска	3 780	3 936	4 160	4 423	117,0
Македонија	1 153	1 305	1 406	1 647	142,8
Словенија	1 440	1 504	1 529	1 725	120,0
Србија	6 528	6 979	7 642	8 437	129,2
— уже подручје	4 159	4 471	4 823	5 242	126,0
— Војводина	1 641	1 700	1 855	1 950	118,9
— Косово	728	808	964	1 245	171,0

По порасту и динамичности развоја становништва само се подручје СР Србије приближава југословенском просјеку, док сва остала подручја значајније одступају од њега. Србија је са најбројнијом популацијом (41⁰/₀ југословенског становништва) и, савим разумљиво, са највећим утицајем на кретања изражена југословенским просјеком. Но и у оквиру ове републике срећу се врло различите ситуације са значајнијим одступањем од кретања на укупном републичком простору. Косово кроз читав послеријатни период доживљава демографску експанзију, карактеристичну за фазе привредног и друштвеног развоја, које су друге популације у оквиру Југославије већ прешле. Становништво ове покрајине увећано је од 1948. године 71⁰/₀, односно за више од пола милиона лица (тј. за величину становништва Црне Горе у 1971. год.). У посљедњих десет година становништво Косова од непун милион лица повећало се годишње просјечно (28 000 лица) једнако као и становништво Војводине, Црне Горе и Словеније заједно (28 600 лица), које броји скоро четири милиона лица.

Насупрот Косову, становништво Војводине увећано је само 18,9⁰/₀ а у посљедњим годинама стопа раста приближава се граници депопулације. Испод југословенског просјека по порасту становништва, поред Војводине, још су и Хрватска (17⁰/₀), а затим Словенија (20⁰/₀) и подручје уже Србије (26⁰/₀). Натпросјечни пораст имају Босна и Херцеговина (46⁰/₀), Македонија (42,8⁰/₀) и Црна Гора (40,6⁰/₀). Привредно више развијена подручја Југославије имају осјетно нижи пораст становништва, док подручја са најнижим дохотком по становнику имају највећи прираштај.

Таб. 5

Наталитет, морталитет и природни прираштај по републикама и покрајинама 1950—1969.⁵⁾

Подручје	1950—1954.			1955—1959.			1960—1964.			1965—1969.		
	нат.	морт.	пр. пр.	нат.	морт.	пр. пр.	нат.	морт.	пр. пр.	нат.	морт.	пр. пр.
Босна и Херцеговина	38,2	13,9	24,3	35,3	11,6	23,7	31,4	9,0	22,4	25,1	7,3	17,8
Црна Гора	32,1	10,0	22,1	30,1	8,5	21,6	26,7	7,3	19,4	22,1	6,2	15,9
Хрватска	23,2	11,7	11,5	20,3	10,1	10,2	17,2	9,7	7,5	15,6	9,6	6,0
Македонија	38,4	14,5	23,9	34,0	11,7	22,3	29,4	9,7	19,7	26,5	8,2	18,3
Словенија	22,8	10,9	11,9	19,4	9,7	9,7	17,9	9,5	8,4	17,5	10,0	7,5
Србија	27,4	12,4	15,0	22,0	10,3	11,7	19,8	9,5	10,3	18,3	8,9	9,4
— уже подручје	26,1	11,3	14,8	19,6	9,3	10,3	16,6	8,7	7,9	15,2	8,5	6,7
— Војводина	23,3	12,4	10,9	18,4	10,3	8,1	16,3	9,7	6,6	14,4	9,6	4,8
— Косово	43,5	18,0	25,5	42,3	15,7	26,6	41,5	13,1	28,4	38,2	9,5	28,7

⁵⁾ СГЈ 1965. и 1970. год.

Разлике у порасту становништва по појединим подручјима, као и читавој земљи, могу да се објасне анализом наталитета и морталитета, као компоненти природног прираштаја и унутрашњих миграционих кретања (таб. 5).

Подаци у табели указују на значајне разлике у наталитету по подручјима у почетним годинама посматрања и различит интензитет његова опадања. Високонаталитетна подручја Македоније и Босне и Херцеговине смањила су стопу наталитета са око 38 на приближно 25‰, а Црна Гора са 32 на 22‰. У истом, двадесетогодишњем периоду на нисконаталитетном подручју Војводине и Хрватске стопа је опала са 23 на 14-15‰ а у Словенији са 22,8 на 17,5‰. Косово са екстра високом стопом наталитета бљежи лагану тенденцију опадања (са 43,5 на 38,2‰) и данас је отприлике на нивоу на коме се налазила Македонија и Босна и Херцеговина педесетих година овога вијека. Неједнак пад наталитета по подручјима довео је до повећања распона разлике између максималне и минималне стопе наталитета. У почетним годинама Косово је имало за 20,7‰ већу наталитетну стопу од Словеније, а у 1969. години на Косову је рођено на сваких хиљаду становника 24,8 лица више него у Војводини.

Треба напоменути да је пад наталитета послједице 1965. године веома ублажен на свим југословенским подручјима због уласка у „женидбени“ период генерације рођене у годинама послјератног наталитетног »boomа« и да је нормално очекивати да до осјетнијег пада наталитета неће доћи ни наредних неколико година.

Високу стопу наталитета прати висока смртност одојчади. На Косову је на сваких хиљаду живорођених умрло 1969. године (94‰), четири пута више одојчади него у Словенији (23,4‰) а два и по пута више него у Црној Гори (36,8‰).

Било би веома занимљиво истражити којим све узроцима треба приписати значајне разлике у наталитету, као и његово веће или мање опадање на свим подручјима. У Центру за демографска истраживања при Институту друштвених наука у Београду основне узроке опадања наталитета налазе у комплексном дјеловању социјално-економских, биолошких и психолошких фактора на фертилитет становништва. Међутим остаје да се утврди у којој мјери је ефективни наталитет резултат утицаја једних или других фактора. „Биолошки фактори, односно чиниоци који од њих зависе (старосна и брачна структура становништва, старост при ступању у брак, наступање стерилитета пре рођења првог детета, односно после првог, другог, трећег итд. детета), условљавају горњу границу ефективног наталитета, али се може тврдити да заједничко деловање културно-социјалних и психолошких фактора (воља појединаца да имају једно или више деце)

представља основни узрок постојања разлике у natalitetу међу нашим подручјима“.⁶⁾

Побољшање здравствене заштите и животних услова опште осјећа се и на стопи mortalitetа. Готово на свим подручјима она опада. На Косову је смањена са 18‰ у 1950-54, на 8,5‰ у 1969. години, у Босни и Херцеговини 13,9 на 6,9‰ а у Црној Гори спустила се испод 6‰ и спада, чак и по међународним критеријима, међу најниже стопе. Насупрот овима на развијеним подручјима (Словенија, Војводина, ужа Србија) mortalitet се у позљедњем петогодишту или нешто повећао или одржао на истом нивоу (Хрватска), тако да су разлике међу републикама у погледу опште стопе смртности смањене. Више стопе mortalitetа на привредно развијеним подручјима могу да се објасне, како је напријед поменуто, већим удјелом старог становништва, а стопа mortalitetа код старог становништва је, већ по биолошким законима, на вишем нивоу.

Неуједначено, али стално опадање natalitetа и нешто умјереније смањење опште смртности диференцирано се одразило на природни прираштај становништва републике и покрајина. Због веома лагане тенденције опадања natalitetа и осјетног смањења mortalitetа природни прираштај становништва на Косову је не само остао висок (28,7‰) већ показује и лагани пораст. Остала високонаталитетна подручја имају природни прираштај у 1969. години између 14,6 (Црна Гора) и 17,2‰ (Македонија). На ниско-наталитетним подручјима прираштај варира између 3,1 (Војводина) и 6,1‰ (уже подручје Србије).

Разлике у природном прираштају становништва основни су фактор диференцираног раста по појединим подручјима. Али не и једини. Унутрашња, међурејубличка миграција, мотивисана претежно економским факторима, утицала је да дистрибуција становништва буде другачија него што би била да се формирала искључиво на бази природног прираштаја. Резултати ранијих пописа показују да је значење овога фактора у порасту. Наиме, анализом пописних података о родном крају и мјесту сталног боравка установљено је да 4,6⁰‰ становништва 1948. године није било рођено у републици у којој је било трајно настањено, а године 1961. већ 5,9⁰‰.

Метод утврђивања међурејубличке миграције на основу роднога краја не открива кретање миграната током времена, већ само пружа крајњи резултат тих кретања у моменту пописа. Коначан биланс сељења у сва три ранија послеријатна пописа показује да је СР Србија (нарочито Београд и Војводина) била једи-

⁶⁾ Демографска кретања и пројекције у Југославији, Институт друштвених наука, Београд 1964. 11.

но имиграционо подручје Југославије. Активни миграциони салдо ове републике повећан је са 340 хиљада (уселило се 436 хиљада а иселило 96 хиљада лица) у 1948. на 385 242 лица (568 198:182 956) у 1961. години. Сва остала подручја су емиграциона. Разлика је само у обиму емиграције. С обзиром на њен претежно економски карактер, разумљиво, она је интензивнија из недовољно развијених него из развијенијих југословенских подручја. Емиграциони салдо становништва Босне и Херцеговине порастао је са 157 112 лица (53 792 се уселило а 210 904 иселило) у 1948. год. на 259 272 лица (109 511:368 783) у 1961. год., а Црне Горе са 69 580 (12 986:82 566) на 74 760 лица (24 297:99 057). У истом периоду смањен је емиграциони салдо Хрватске са 74 847 (149 508:224 355) на 45 188 лица (255 813:301 000), и Словенији са 19 144 (37 811:56 955) на 1 194 лица (66 073:67 267). До осјетног смањења дефицита међурејубличког миграционог биланса дошло је и у Македонији, и то са 19 241 (30 442:49 683) у 1948. на 4 828 лице (66 127:70 955) у 1961. години. У СР Србији само је Косово, са око 14 хиљада више исељених него усељених 1961. год., јасно изражено емиграционо подручје.

До сада нијесу нам познати пописни резултати у родном крају лица настањених у појединим републикама и покрајинама у 1971. години, да би примјеном тог метода оцијенили обим и правац унутрашње — међурејубличке миграције у посљедњих десет година. Но упоређењем пописних резултата о величини становништва по републикама и покрајинама и статистике природних кретања у њима између два задња пописа, може да се запази да су напријед приказани миграциони токови настављени и у посљедњих десет година. На подручју Босне и Херцеговине пораст на бази природног прираштаја износио би 688 113, док је према пописним резултатима он сведен на 464 904 становника. Дакле јавља се негативна разлика за 223 209 становника. У Црној Гори на бази природног прираштаја очекивало се 27 863 становника више него је пописом утврђено (86 330:58 467), у Хрватској 6 406 (269 274:262 868), Македонији 37 964 (279 065:241 101), Војводини 2 766 (98 069:95 303) и Косову 32 922 (313 689:280 767) становника. Насупрот овима, позитивну разлику у прираштају имају уже подручје Србије за 67 824 (350 426:418 250) становника и Словенија за 4 086 становника (129 379:133 465).⁷⁾ Тешкоће у запошљавању, нарочито испољене послје 1964. године, узроковале су и већа помјерања становништва, која се и даље одвијају од мање развијених ка развијенијим подручјима.

⁷⁾ Разлике које се јављају између природног прираста и стварног прираштаја на појединим подручјима не могу се сматрати искључиво као међурејубличка миграција, јер је у истом периоду велики број Југословена емигрирао из земље. Регистрована нето емиграција у периоду 1961-1971. године износила је 74 180 лица.

На крају ове кратке анализе о кретању југословенског становништва у послеријатном периоду, могуће је, а чини се и потребним, уочити промјене у просторној дистрибуцији становништва, које су настале на основу разлика у природном порасту становништва и његове механичке покретљивости (таб. 6).

Таб. 6

Подјела становништва Југославије по републикама и покрајинама у 1948. и 1971. години

Подручје	1948.	1971.
Југославија	100	100
Босна и Херцеговина	16,2	18,2
Црна Гора	2,4	2,6
Хрватска	23,9	21,6
Македонија	7,3	8,0
Словенија	9,1	8,4
Србија	41,3	41,2
— уже подручје	26,3	25,5
— Војводина	10,4	9,5
— Косово	4,6	6,2

Промјене у расподјели становништва по југословенским подручјима, на које скрећу пажњу подаци у табели, представљају продужење једне дугорочне тенденције која се запажа већ пуних сто година. Први доступни подаци о величини становништва на територијама које су ушле у састав Југославије односе се на 1869. год. Према тим подацима становништво Словеније, Хрватске и Војводине учествовало је са 53,9% у укупном становништву које је настањивало територије данашње Југославије. Исте године на становништво Босне и Херцеговине, Косова и ужег подручја Србије долазило је 35,7%. Ти односи непрекидно су се мијењали под утицајем ратних сукоба, који су се на овим територијама често одигравали, а и обимних сеоба становништва, које је одлазило у друге земље или прелазило из једног подручја у друго. Центар становништва постепено се помјерао од запада према истоку. Становништво Војводине, Хрватске и Словеније смањило је свој удио на 48,9% у 1910. и 43,4% у 1948. години док се становништво остала три подручја у истим годинама повећало на 42,4 и 47,1%.

Истосмјерна кретања на свим подручјима настављена су и после другог свјетског рата. Изузетно, становништво уже Ср-

бије, услед пада стопе природног пораста, смањило је и удио у укупном становништву Југославије са 26,3⁰/₀ у 1948. на 26⁰/₀ у 1961. и 25,5⁰/₀ у 1971. години. Становништво Македоније и Црне Горе није битније промијенило величину свог удјела у становништву Југославије. Он се у 1971. години са 10,6⁰/₀ кретао на нивоу онога из 1869. године (10,4⁰/₀).